

TUNUS'TA DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNİN KAVRAMSAL DEĞERLENDİRİLMESİ

Nebahat TANRIVERDİ YAŞAR*

Özet

2010 yılının sonunda başlayan halk ayaklanmaları dalgası neredeyse bütün Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerini içine almış ve değişim yanlısı dinamikleri harekete geçirmiştir. Buna paralel olarak bölge büyük bir dönüşüm süreci içerisine girmiştir. Bölgedeki dönüşüm demokratikleşme tartışmasını yeniden gündeme getirmiştir. Özellikle Tunus'ta yaşanan deneyim bu konuda dikkat çekicidir. Bugün Tunus'un içinde bulunduğu dönüşüm sürecinin incelenmesi ve Latin Amerika ve Doğu Avrupa deneyimlerinden çıkan kabullerle kıyaslanması kuşkusuz önemli bir çaba olacaktır. Ayrıca Tunus, bugün yaşanan bir süreci temsil ettiğinden kavramsal çalışmalar açısından da önemli bir test olacağı benzetilmektedir. Arap Baharı'nın başladığı ülke olan Tunus'un bölgede demokratikleşme dönüşümünü temsil etmesi bölgedeki diğer dönüşümler açısından da önemli olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tunus, Demokrasi, Demokratik Dönüşüm, Otoriter Rejim, Ortadoğu ve Kuzey Afrika

A CONCEPTUAL ASSESSMENT OF DEMOCRATISATION PROCESS IN TUNUSIA

Abstract

The uprising wave that begun at the end of the 2010 spread to the whole Middle East and North Africa region and, have triggered the pro-change dynamics. Parallel to this development, the MENA region have introduced into a deep transition period. The transition in the region has brought the democratization debate in agenda once again. Especially, the transition in Tunisia is very remarkable at that point. Analyzing the current transition period in Tunisia and compare with the general conceptual acceptance derived from the experiences from Latin American and East European countries will be very significant. In addition, Tunisia, a case that represents an ongoing transition, will be a test for the conceptual literature. It will be very vital for the rest of the region if Tunisia lead to a democratic transition.

Keywords: Tunisia, Democracy, Democratic Transition, Authoritarian Regime, Middle East and North Africa

* ORSAM Ortadoğu Uzman Yrd.
Akademik ORTA DOĞU, Cilt 6, Sayı 2, 2012

Giriş

Özellikle 11 Eylül'ün ardından, Ortadoğu ve Kuzey Afrika yeniden demokratikleşme, sivil toplum, otoriter rejimler ve terör gibi tartışmaların merkezi haline gelmiştir. Bu tartışmaların hiçbiri Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri için yeni değildi; benzer bir şekilde, Huntington'un ünlü deyiimiyle demokratikleşmenin üçüncü dalgasının yaşandığı 1990'lı yıllarda da benzer bir tartışma yaşanmış ancak yerel olmayan dinamiklerin baskısı ile başlayan süreçler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu başarısızlığın en dramatik örneğini ise Ceza-yir'de iç savaşa varan kanlı süreç temsil etmektedir. Demokratikleşme çevresinde uzun yıllardır süregelen teorik ve pratik tartışmanın yakın zamanda sona ermeyeceği oldukça açıktır. Fakat Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerindeki demokratikleşme sorunu ilgi çekmeye devam edecektir. Öncelikle pek çok akademisyen ve uzman üçüncü dalğanın bu ülkelere etki etmediği ve başlayan süreçlerin başarılı bir şekilde sonuçlanmadığı konusunda hemfikirdir. Buna ek olarak dünyayı etkisi altına alan üçüncü dalga demokratikleşme hareketlerinin bölgedeki otoriter devletlere etkisi de göz önünde bulundurulmalıdır.

Arap dünyasında devam eden halk ayaklanmaları, 2011 yılının ilk günlerinde Tunus Devlet Başkanı Bin Ali'nin artarak devam eden gösteriler neticesinde görevini bırakıp ülkeyi terk etmesiyle Tunus'ta başladı. Ancak gösteriler Bin Ali'nin ülkeden ayrılmasının ardından sona ermemiş ve iki geçici hükümetin istifasına neden olmuştur. Eski rejim ile tüm bağların koparılması, yolsuzluk ve devlet şiddetinin kovuşturulması gibi ana başlıkları içeren komisyonların kurulması, sivil toplum örgütlerinin yeni sürece daha aktif katılımlarının sağlanması ve geçiş sürecinin bir kısım teknokratın ellerine bırakılmaması talepleri devam eden gösterilerin en temel taleplerini oluşturmaktaydı. Bu nedenle Tunus'ta bugün yaşanan sürecin arkasındaki en güçlü belirleyicinin aktör haline gelen Tunus halkının baskısı olduğu önemli bir gerçektir. Bu gerçek aynı zamanda Tunus örneğinin demokratik dönüşüm süreci açısından başarılı sonuçlar getireceği öngörüsünün de ardında yatmaktadır. Bu öngörü kuşkusuz pek çok etken ile temellendirilmektedir, ancak çok sesli siyasal ortam için verilen uzun soluklu mücadele geleneği ve kitlesel mobilizasyon hareketleri içeren Tunus siyasi tarihi en belirgin etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tunus'ta halk ayaklanmalarının temel dinamiklerini açıklamak için dile getirilen ekonomik analizler özel bir ilgiyi hak etmektedir. Tunus'taki ekonomik yapı ve bu bağlamda ortaya çıkan yapısal sorunlar Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin neredeyse tamamını içine almaktadır. Yüksek işsizlik oranları, sektörel gerilik, hızlı bir artış grafiği seyreden genç nüfus ve arz eksikliği genel örnekler olarak sayılabilir. Ancak ekonomik açıklamalar sınırlı anlamda ülkelerdeki ve genel anlamda bölgedeki son gelişmeleri anlamak konusunda yetersiz kalmaktadır. Halk ayaklanmalarını analiz edilirken siyasi tarihsel geçmiş önemli veriler sağlarken bölgedeki otoriter rejimlerden beslenen siyasi hoşnutsuzluk da diğer bir önemli etkidir.

Demokratikleşme literatürünün oldukça geniş olmasından ötürü kavramsal sınıflandırmalar da çeşitlilik arz etmektedir. Ortak çıkar ve genel irade kavramlarına dayanan klasik yaklaşım (J. Jack Rousseau), kurumsal yapılanmalara odaklanan minimalist yada Shumpeterian (Schumpeter, Karl Raimund Popper, Adam Przeworski,) yaklaşım veya liberal (Locke, Montesque, Amerikan Federalistleri) yaklaşımın yanı sıra; bu çeşitlilik hem demokrasiyi idealleştirdikleri için alternatif kavramsallaştırmalara yönelen hem de tek bir demokrasi çeşidi olmadığını ve tam demokratik olmasa da otoriter rejimlerden ayrı değerlendirilmesi gereken geçiş formları olduğunu savunanları da kapsamaktadır. Poliarşi (polyarchy), yetki verici (delegative) demokrasi, seçim demokrasisi ve sözde (pseudodemocracy) demokrasi gibi alternatif kavramlar bunlardan en dikkat çekenleridir. Sonuç olarak tek bir demokrasi tanımı üzerinde uzlaşma mevcut değildir. Bu demokratik dönüşüm literatürü için de geçerli bir durumdur.

Bu çalışmada Tunus'taki eski rejimin niteliği üzerine odaklanarak eski ve yeni rejimler arasındaki farklar ve dolayısıyla değişim sürecinin kendisi analiz edilmeye çalışılacaktır. Otoriter rejimlerden demokratik rejimlere geçişe dair bir literatür taraması çabası ile birlikte yaşanmaya devam eden sürece dair kavramsal bir çerçeve oluşturulması hedeflenmektedir. Çalışmanın ilk kısmında Tunus'ta Bin Ali'nin ülkeyi terk etmesi ile sona eren rejimin yapısı incelenmiştir. İkinci kısımda ise Tunus'un içinde bulunduğu sürecin demokratik dönüşüm süreci olup olmadığı sorusuna cevap aranmıştır. Sonuç kısmı ise mevcut sürecin, demokrasinin hangi formuna çıkacağına yönelik öngörülerini içermektedir.

Tunus'taki Eski Rejimin Niteliği

Tunus'ta hâlihazırda yaşanan sürecin iyi analiz edilmesi ve olası öngörülerin belirlenmesi için cevaplanması gereken soru Bin Ali iktidarı sürecince Tunus'un nasıl tanımlanabileceğidir. Çünkü dönüşümün niteliğini ve sonucunu etkileyen en önemli iki unsur dönüşümün hangi sistemden gerçekleştiği ve dönüşüm sürecinin kendisidir. Bu bağlamda Tunus siyasi tarihindeki ana gelişmeler ile ülkedeki yapısal gelişim mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.

Tunus karar alıcıları 1970'ten itibaren ekonomik liberalleşme yönündeki politikalar (infitah) izlemişler¹, sonuç olarak bu yöndeki ekonomik politikalar da Tunus'taki popülist otoriter rejim açısından bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. İnfitahın ilk dalgası ülkeye görece refah ve kalkınma sağlamış ve böylece işçiler ve öğrenciler başta olmak üzere toplumun bazı kesimleri protesto gösterileri düzenleyerek demokratik reformlar talep etmiştir.² Taban-

¹ Emma C. Murphy, *Economic and Political Change in Tunisia*, Macmillan Press (London), 1999, s.220-221.

² Stephen J.King, *Liberalization against Democracy: The Local Politics of Economic Reform in Tunisia*, Indiana University Press (Bloomington and Indianapolis), 2003, s. 4.

dan gelen bu baskı sonucu ülke tarihinde ilk çok partili seçimler gerçekleşmiştir. 1986 tarihinde ise devlet ile toplum arasında gerilimi arttıran ve Tunus'un tek ve ömrünün sonuna kadar Devlet Başkanlığı koltuğunda oturmasını yasayla garantileyen Burgiba döneminin sonunu getiren infitah politikalarının ikinci dalgası başlamıştır.³ 1987 yılında General Zeynel Abidin bin Ali, ölünceye kadar Devlet Başkanı seçilen Burgiba'yı, sağlık durumunu gerekçe göstererek devlet başkanlığı görevinden almış ve "kansız bir darbe" ile yerine geçmiştir. Liberal politikalar izleyeceği sözünü veren Bin Ali, yurtdışındaki muhalifleri ülkeye geri çağırarak, 1988 yılında da Burgiba döneminde tutuklanan pek çok siyasi isimi de serbest bırakarak Tunus muhalefeti için kısa bir rahatlamayı sağlamıştır.⁴ Böylece Bin Ali dönemi, değişim yönündeki umutla başlamış, fakat sonuçta demokratikleşme sürecine varmayarak "değişim ilüzyonu" yaratmakla sınırı kalmıştır.⁵

Burgiba döneminde Yeni Düstur Partisi ile devlet iç içe geçmişti. Bin Ali'nin uyguladığı reformlarla, mevcut güçlü parti-devlet kombinasyonundan oluşan siyasi yapı⁶ kırılmıştır. Sosyalist Düstur Partisi'nin halk nezdindeki imajını tazelemek amacıyla partinin ismi Demokratik Anayasal Birlik Partisi(DABP) olarak değiştirilmiştir.⁷ Siyasi reformlara paralel olarak ekonomide üçüncü infidah dalgası başlamıştır. Bu politikalar sonuç olarak ülkede eski tarz patronaj yapılarının yeniden canlanmasına, korporatizm ve otoritarizmin güçlenmesini sağlamıştır.⁸ Bu dönüşüm sürecinin en dikkat çekici yanı eski tarz otoriter yapının yeni bir otoriter rejime dönüşmesi olarak görülmektedir. Ülkenin siyasi anlamda kısa da olsa görece serbest dönemini temsil eden ilk çok partili seçimlerin yaşandığı 1987-88 yılları sonrası yaşanan gelişmeler bu tespiti destekler niteliktedir. Örneğin ülkenin ilk çok partili seçimlerinde muhalefet %19,6'lık bir oy almasına rağmen seçim yasası yüzünden parlamentoda temsil hakkı kazanamamış, seçimlerin hemen ardından bir dizi siyasi yasaklar ve tutuklamalar dalgası siyasi alanı muhalif gruplar için yeniden daraltmıştır. Bugün Tunus siyasetinde ön plana çıkan iki önemli siyasi isim olan Nahda Hareketi'nin lideri Raşid Gannuşi ve Cumhuriyetçi Kongre Partisi'nin lideri Monşef Marzuki bu dönemde yurtdışına çıkmak zorunda kalmış⁹ ve ancak 2011 yılında ülkelerine dönebilmiştir.

Bu noktada Guillermo O'Donnell'in "bürokratik otoriter devlet" konusundaki yaklaşımı Tunus örneğinde oldukça faydalı olacaktır. O'Donnell'in

³ Ibid., s.4.

⁴ Encyclopedia of World Biography: Michael-Orleans. Gale Research Inc., 1998, s. 519.

⁵ Değişim ilüzyonu kavramı Emmanuel Sivan'a aittir. Emmanuel Sivan, *Illusion of Change in Islam and Democracy in the Middle East*, JHU Press (Baltimore-London), 2003, s. 15-25.

⁶ Murphy (1999), s. 221

⁷ John L Esposito, and James P. Piscatori, "Democratization and Islam", *Middle East Journal*, Vol. 45, No. 3, 1991, s. 121.

⁸ King (2003), s. 5.

⁹ Esposito and Piscatori (1991), s. 122

bürokratik otoriter devletin temel karakteristik özellikleri olarak işaret ettiği sosyal taban olarak yüksek burjuvazi, ekonomide neoliberal politikalar, sosyal yapının büyük kesiminin siyasi sistemden dışlanması, vatandaşların baskı altında tutulması, toplumun büyük kısmının ekonomik anlamda dışlanması, toplumun uluslaşmazlaşması, apolitikleştirilmesi ve hükümete ulaşım kanallarının sınırlı olması¹⁰ Tunus'taki duruma uymaktadır. Bin Ali ile birlikte Sosyalist Düstur Partisi'nin eski popülist politikaları sona ermiş ve ekonomideki neoliberal eğilim kesinlik kazanmıştır. Bu nedenle de Tunus'taki otoriter bürokratik rejim daha sınırlı ancak kendisine daha bağımlı bir sosyal taban aramak zorunda kalmıştır. Ayrıca, yeni ekonomik politikalarla devletçi ekonomik politikalar planlama yapılmadan terk edilmiş ve toplumun büyük bir kısmı ekonomik yapının dışına itilmiştir. Siyasi alanda ise değişim illizyonu, siyasi anlamda aktive olan kitleleri yumuşatmış; çok partili sisteme geçiş ve seçimler ise muhalif grupları yavaşlatmıştır. Burgiba zamanında kapatılan El-Zeytuna Üniversitesi'nin saygınlığı iade edilmesi, radyo ve televizyonların ezan yayını yapmalarına izin verilmesi, Hicri takvim basılması ve Yüksek İslami Konsey, El-Hedaya isimli dini derginin basılmasına izin verilmesi¹¹ Bin Ali iktidarının erken döneminde uygulanan kısa süreli ve kısıtlı siyasi ve sosyal rahatlamayı gösteren bazı örneklerdir.

Ancak kontrollü siyasi özgürlük ortamı yeni rejimin kendini konsolide etmesinin ardından sona ermiş ve siyasi dışlama dönemi başlamıştır. Burgiba iktidarının son yıllarında ve Bin Ali iktidarı döneminde uygulanan siyasi ve ekonomik açılımlar esas itibari ile Tunus'taki otoriter rejimin ayakta kalabilmek için küresel değişime gösterdiği tepkidir. Ortadoğu e Kuzey Afrika ülkelerinde yaşanan siyasi açılımların ve ekonomik dönüşümün sonuçları üzerine odaklanan Stephen J. King'in argümanları bu bağlamda oldukça açıklayıcıdır. King genel olarak, küresel değişimden kaçmaları imkânsız olan bölge ülkelerinin hem çok partili sisteme geçiş ve kısıtlı örgütsel siyasi hayata izin verilmesi gibi siyasi reformlarla hem de ekonominin sosyalist politikalarından piyasa odaklı piyasa ekonomisine dönüşümü sayesinde yeni bir otoriter şekle büründüğünü iddia etmektedir. Bu analiz ekonomik ve siyasi açılımların ülkedeki elitlere, tek parti yapısı üyelerine, toprak sahiplerine ve özel işletme sahiplerine çıkar sağladığını ancak toplumun büyük kesimin ekonomiden ve siyasetten dışlandığını belirtmektedir.¹² Ekonomideki ve siyasetteki bu kayma devletin meşruiyet politikalarında kaymaya neden olmaktadır. Eski popülist politikaların odak noktası

¹⁰ Guillermo O'Donnell, "Tension in the Bureaucratic-Authoritarian State and the Question of Democracy" in "Counterpoints" ed. by O'Donnell, University of Notre Dame Press (Notre Dame, Indiana), 1999, s. 38-39.

¹¹ John L. Esposito and James P. Piscatori, "Democratization and Islam", Middle East Journal, Vol. 45, No. 3 (Summer, 1991), s. 131.

¹² Stephen J. King, The New Authoritarianism in the Middle East and North Africa, Indiana University Press (Bloomington-Indianapolis), 2009, s. 6-12.

olan milliyetçilik, Arap sosyalizmi ve diğer popülist söylemler yerini, neoliberal ekonomik politikalar nedeniyle rantçı politikalara bırakmaktadır.¹³ Böylece toplumun sınırlı bir kısmını oluşturan ancak yeni rejime meşruiyet sağlayan kesimlere rantın önemli bir kısmının dağıtılması ve dezavantajlı konumda olan hoşnutsuz halkın da hayırseverlik fonu ile idare edilmesi, bu yeni otoriter rejimlere yeni meşruiyet kaynakları sunmaktadır.¹⁴ Ana hatları ile bu çalışmalar Bin Ali döneminde yaşanan ekonomik, siyasi ve dış politik dönüşüme açıklamalar getirebilmektedir. Bin Ali'nin Devlet Başkanlığı ofisinde kurulan hayır fonu, ülkedeki dezavantajlı grupların idare edilmesine iyi bir örnek olarak gösterilebilirken ve ekonomideki rant odaklı yapı belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bin Ali iktidarı döneminde iç politikada muhaliflerini sert bir şekilde bastırma da, kendisine karşı duyulan hoşnutsuzluğu bu güne kadar bir kontrol mekanizması gibi kullanmayı başarmıştır. Seçim yasasında yaptığı değişiklikler oy kullanma oranları artırma ve kolaylaştırma amacı güderken, yönetici parti ve muhalefet partileri için konan seçim barajı Demokratik Anayasal Birlik Partisi'nin yapılan tüm seçimlerde ezici çoğunlukla iktidara gelmesini sağlamış, böylece muhalefeti kontrol altında tutabilmiştir. 1999 ve 2004¹⁵ seçimlerinde parlamentoda muhalefet partilerine daha fazla kontenjan ayırarak reform sürecini uzun vadeye yaymış ve nispeten eleştirileri bertaraf etmiştir. Tunus seçim sistemi bugüne kadar Tunus dışında ciddi şekilde eleştirilmemiştir. Tunus'ta yapılan seçimlerde seçim hileleri, basın ve görevlilerin baskı altında tutulması iddiaları sürekli gündemde kalmıştır.

Tunus'ta eski seçim yasası seçimlerde basit çoğunluğu elde eden parti parlamentonun %75'ini almayı garantilemekteydi. Geri kalan %25 ise muhalefet arasındaki partilerde barajı aştıkları takdirde oy oranlarına göre dağıtılırdı.¹⁶ Seçim yasasındaki bu durum 1989 seçimlerinden 2011 yılına kadar geçen süreçte Tunus'ta Bin Ali ve Demokratik Anayasal Birlik Partisi'nin iktidarını garanti ettiği görülmektedir. 1994 tarihinde 144 milletvekili, 1999 tarihinde 148 milletvekili, 2004 tarihinde 152 milletvekili, 2009'da ise 161 milletvekili ile seçimleri kazanmıştır. 1999 ve 2004 seçimlerinde parlamentoda muhalefet partilerine daha fazla kontenjan ayırarak reform sürecini uzun vadeye yaymış Bin Ali böylece eleştirileri nispeten bertaraf edebilmiştir. Ayrıca Tunus, bu dönemde seçimlerine uluslararası seçim gözlemcilerin katılmasına da izin vermemekteydi. 2004 seçimleri ve 2009 seçimleri bu bağlamda ABD tarafından eleştirilerek, devlet kurumları, basın ve siyasi aktiviteler üzerindeki devlet baskısının kaldırılması gerektiği yönünde çağrı yapıldığını belirtmekte fayda var.¹⁷

¹³ King (2009), s. 13.

¹⁴ King (2009), s. 14.

¹⁵ King (2009), s. 204-205.

¹⁶ InterParliamentary Union, <http://www.ipu.org>.

¹⁷ 2009 Seçimleri uluslararası seçim gözlemcisi katılma talebine istinaden Tunus'tan gelen resmi açıklamaya ABD yetkilisinin cevabı: "Son seçimlerle ilgili kaygılarımız var. Tunus hükümeti

Öte yandan Bin Ali'nin tüm iktidarı boyunca rejimi korumak ve izlenen politikaları meşru hale getirmek için "İslami tehdit" söylemine başvurduğunu görüyoruz. Örneğin 1991 tarihinde "ortaya çıkarılmış komplo" iddiaları ile Nahda üzerindeki devlet baskısı artırılmış, 1992 tarihinde ordu tarafından 265 Nahda üyesi "darbe yapmaya hazırlanmak" iddiası ile tutuklanmıştır.¹⁸ Bu yöndeki söylemlerin Tunus'taki otoriter rejim için hem içeride hem de uluslararası arenada savunulabilir ve desteklenebilir bir zemin yarattığı tespiti yapılabilir. Ancak bu noktada demokratikleşme gibi "Batılı" yapıların genelde Üçüncü Dünya ülkelerine, özelde Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde yapılandırılması tartışmalarının, büyük oranda oryantalist yaklaşımın gölgesi altında kaldığının altını çizmek gerekiyor. Bu oryantalist yaklaşımın da otoriter rejimler tarafında da ustalıkla kullanıldığı gözlenmektedir. Demokrasi tartışmalarında İslam ve kültürel açıklamaların her iki tarafça da kullanıldığı açık bir gerçektir. İslam'ın demokrasi ile uyumlu olup olmadığı konusundaki literatür genişliğinin de ana gerekçesi budur. Huntington'un kültürel açıklamaları bir kutbu temsil ederken Bassam Tibi'nin İslam'ın demokrasi ve sivil topluma olan uyumluluğunu göstermeye çalışması diğer kutbu temsil etmektedir. Bu kavramsal tartışmanın pratik siyasi hayat en önemli ve etkin izdüşümünün bölge için demokrasinin uygun olmadığı yönündeki yerel itirazların uzunca bir süre kendine taraf tar bulması olarak gösterebiliriz.

Diğer taraftan kültürel açıklamaların dışında sosyolojik ve ekonomik yaklaşımlar ile İslam ve demokrasi tartışmasına son vermeye çalışan yaklaşımlar da mevcuttur. Örneğin Larry Diamond ve Daniel Brumberg, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerindeki dini, etnik, kan bağı merkezli "parçalı toplum" yapısına dikkat çekmektedirler.¹⁹ Mevcut sosyal yapıyı ise "uluslaşma" sürecinin başarılı bir şekilde tamamlanmaması ile ilintilendiren Diamond ve Brumberg otoriter rejimlerin kendi lehlerine bu parçalı yapıyı belli oranda sisteme entegre etme ve birbirlerine karşı kullanma eğiliminde olduklarını belirttikler. Ekonomik liberalleşmeye de değinerek bu rejimleri "liberal otokrasi" olarak adlandırmaktalar.²⁰

Bürokratik otoriter rejim, yeni otoriter rejim ve liberal otokrasi gibi farklı kavramsal adlandırmalara rağmen bu çalışmaların pek çok ortak noktada buluştukları görülmektedir. Neoliberal ekonomik politikaların etkileri ve siyasi yapının Tunus'ta 1970'lerden sonra aldığı hal kısıtlı siyasi ve ekonomik katkı

uluslararası seçim gözlemlerine izin vermedi. Hiçbir güvenilir, bağımsız gözlemciye izin verilmedi. Siyasi reform konusunda baskı yapmaya devam edeceğiz."

http://news.xinhuanet.com/english/2009-10/28/content_12351117.htm. 09 Şubat 2011.

¹⁸ Sanja Kelly, Christopher Walker, Jake Dizar, Countries at the Crossroads: A Survey of Democratic Governance, Freedom House, (UK), 2008, s. 465-466.

¹⁹ Larry Diamond and Daniel Brumberg, "Introduction" in Islam and Democracy in the Middle East", JHU Press (Baltimore-London), 2003, s. xiii.

²⁰ Diamon and Brumberg (2003), s. xiv

lım, devlet baskısı, meşruiyet sorunu, eski toplumsal yapıların otoriter rejimler tarafından kullanılması, seçim sandıkları ve çok partili sistemin varlığına rağmen halk iradesinin tesis edilmemesi gibi ortak hususları işaret etmektedir.

Demokratik Dönüşüm ve Tunus Deneyimi

Peki, otoriter rejimlerden demokratik rejimlere geçiş nasıl sağlanmaktadır? Demokrasinin tanımında görülen literatür çeşitliliği burada da görülmektedir. Ancak bu çalışmada benimsenen yaklaşım tek ve her geçiş durumu için geçerli bir demokratik dönüşüm teorisinin olmayacağıdır. Danwart A. Rustow'un da belirttiği gibi demokratik dönüşümün her örnekte aynı sosyal sınıf tarafından gerçekleştirileceği, aynı siyasi sorunlarla karşılaşacağı veya aynı çözüm metotlarını kullanacağı²¹ yaklaşımı doğru değildir. Bu yaklaşım demokrasiye giden pek çok yolun varlığını da kabul etmektedir. Benzer şekilde aynı ülke içerisinde farklı aktörler farklı zaman dilimlerinde değişen siyasi, sosyal ve ekonomik duruma göre demokratikleşmenin taşıyıcısı olabilmektedirler. Rustow'un benimsediği dinamik demokratik dönüşüm modeli²², demokratik rejimler arasındaki farklılıkların anlaşılmasında da oldukça yardımcı olabilmektedir. Öte yandan geçiş süreci tek bir yıl içerisinde tamamlanamayacak ve belki nesiller gerektiren bir süreçtir.²³ Demokratik dönüşüm sürecini arka plan koşulları, hazırlık evresi, karar evresi ve alışkanlık evresi olarak dört ana aşamaya ayıran Rustow, demokratikleşme süreci için arka plan koşulu olarak sadece ulusal birliği yani vatandaşların hangi siyasi topluluğa ait olduklarını konusunda herhangi bir karmaşanın olmamasını göstermektedir.²⁴ Hazırlık evresinde ise dinamik demokratikleşme sürecine göre esas olan sürekli ve sonuca varmamış siyasi bir mücadelenin varlığı²⁵ tanımlayıcı unsurdur. Rustow bu tarz mücadelelerin genellikle yeni elit sınıfların doğmasından ötürü ortaya çıktığını iddia etmektedir. Siyasi mücadelenin nedenleri ise durumlara göre değişkenlik göstermekte ve bu yaklaşıma göre demokrasi bu mücadele sürecinde amaç değil, mücadelenin bir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır.²⁶ Çoğulculuktan ziyade kutuplaşma olarak tasvir edilen bu siyasi mücadele, siyasi liderlerin birlik içinde farklılıkları kabul etmesi ve hayati demokratik prosedürlerin uygulanmaya başlaması ile sona erer.²⁷ Rustow bu durumu diğer kolektif insan faaliyetlerinde olduğu gibi "fikir ittifakının" oluşması olarak görmektedir. Demokratik prosedürün uygulandığı bu evre karar evresidir. Alışkanlık evresi ise de-

²¹ Danwart A. Rustow, Transition to Democracy in "in "Transitions to Democracy" ed by Geoffrey Pridham, Dartmouth Press (Aldershot, Brookfield, Singapore, Sydney), 1995, s. 67.

²² Rustow (1995), s. 67.

²³ Rustow (1995), s. 69.

²⁴ Rustow (1995), 72.

²⁵ Rustow (1995), s.74.

²⁶ Rustow (1995), , s. 75-76

²⁷ Rustow (1995), , s. 79

mokratik rejimin konsolide edildiği süreci kapsamaktadır. Bu evrede demokratik mekanizmalar başarılı bir şekilde sorunları çözer ve güven artar, bu durum siyasi aktörlerin demokratik yöntemlere daha çok yönelmesini beraberinde getirir ve son olarak toplumun büyük bir kısmı partiler ve sivil toplum örgütleri ile demokratik sisteme entegre olurlar. Bu bağlamda Tunus'ta şu anda yaşanmakta olan sürecin Rustow'un sınıflandırmasındaki hangi evrede durduğu oldukça önemlidir. Bu noktada ülkenin hazırlık evresinde mi yoksa karar evresinde mi olduğu tespiti yapılmalıdır. Ancak öncelikle Tunus'taki otoriter rejimin çöküp çökmediği ya da böyle bir sürecin başlayıp başlamadığı incelenmelidir.

O'Donnell'a göre bürokratik otoriter devlet üç unsurun yani halkın siyasi alandan dışlanması, siyasi demokrasinin temel kurumlarının yasal yokluğu ve siyasi alandaki kısıtların ortadan kalması ile sona ermeye başlar.²⁸ Bu bağlamda Tunus'taki otoriter rejimin sona erdiğini söylemek mümkündür çünkü bu üç unsurunda artık ülkede değiştiğini söyleyebiliriz. 23 Ekim 2011 seçimlerinde bir yıllık görev süreliğine 218 üyeli Ulusal Kurucu Meclis üyeleri seçilmiştir. Bu Kurucu Meclis de 1 yıllık görev süresi içerisinde anayasa, seçim yasası ve basın yayası gibi temel anayasal metinlerin hazırlanması ve Parlamento Seçimlerini gerçekleştirilmesiyle sorumludur. Seçimlerin gerçekleştiği tarihe kadar ise geçici hükümet görev yapmış ve bu zaman zarfında demokratik dönüşümün gerçekleştirilmesi için üç önemli organ oluşturulmuştur. Bunlar, Siyasi Reform Komisyonu, Yakın Zamanda Yaşanan Olaylardaki Şiddet ve İfrat için Hakikat Araştırma Komisyonu ve Yolsuzluk İçin Hakikat Araştırma Komisyonu'dur. Geçici yasaları yapma yetkisine sahip Siyasi Reform Komisyonu'nun ismi 18 Şubat'ta çıkarılan yasa ile Devrim Amaçları, Siyasi Reform ve Demokratik Dönüşüm Yüksek Komisyonu olarak değiştirilmiştir. Bu isim değişikliği ile birlikte özellikle devam eden oturma eylemlerinin ve sivil toplum örgütleri ve çeşitli siyasi hareketlerinin baskısı sonucu, komisyona partilerin, sivil toplum örgütlerinin ve önemli siyasi isimlerin katılmasının yolu açılmıştır.²⁹ Bu bağlamda, Devrim Amaçları, Siyasi Reform ve Demokratik Dönüşüm Yüksek Komisyonu tarafından hazırlanan yeni seçim yasası kabul edilmiştir.³⁰ Öte yandan 24 Haziran'da Uluslararası Suç Örgütü'ne üye olan Tunus'ta, sansürler hafifletilmiş ve bin kadar siyasi tutuklu aflu serbest bırakılmıştır. Ayrıca seçim öncesi dönemde adaylık engeli olarak sadece Demokratik Anayasal Birlik Partisi üyesi olmak ve kamu görevlisi, vali ve hakim olarak kamu görevi

²⁸ Guillermo O'Donnell, "Tension in the Bureaucratic-Authoritarian State and the Question of Democracy" in "Counterpoints" ed. by O'Donnell, University of Notre Dame Press (Notre Dame, Indiana), 1999, s. 111.

²⁹ Rajaa Basly, The Future of al-Nahda in Tunisia,

<http://carnegieendowment.org/2011/04/20/future-of-al-nahda-in-tunisia/ic>, 20 Nisan 2011.

³⁰ Decree N°35 dated May 10, 2011 on the Election of the National Constituent Assembly, IFES, Resources Section.

yapmak kriterleri getirilmiştir. Geçici hükümet döneminde komisyonlara partiler dışından sivil toplum örgütlerinden de katılımın sağlanması da bir diğer önemli noktayı teşkil etmektedir. Sivil toplum merkezli ayaklanmalar sonucunda demokratik olmayan rejimlerin ani çöküşün gerçekleştiği durumlar, geçici hükümetlerin kurulması olasılığını arttırmaktadır.³¹ Eğer bu geçici hükümet kısa süre içerisinde seçim için tarih verebilir ve bu dönemde tarafsız bir yönetim sağlayabilirse, dönüşümün rotasının etkili ve hızlı bir demokratikleşme olma ihtimali de artmaktadır.³² Bu seçenek koalisyon ortaklarının muhalif gruplardan ve sivil toplum örgütlerinde oluşması durumunda ortaya çıkabilmektedir.³³ Sonuç itibari ile Tunus'taki son geçici hükümete bakıldığında tamamen muhalif partilerden oluştuğu görülecektir. Fuad Mebuza liderliğinde kurulan ilk geçici hükümetin kısa sürede istifa etmek zorunda kalmasının ardından, Mebuza da dahil olmak üzere eski iktidar partisi olan Demokratik Anayasal Birlik Partisi üyesi olan tüm isimler kabine dışında kalmıştır. Bunun yanı sıra görüldüğü üzere kurulan komisyonlarda parti dışı sivil aktörlere de yer verilmiştir. Bu etkenler bugün bulunduğumuz noktada Tunus'taki sürecin istikametinin demokratikleşme yönünde olduğu tespiti yapmamıza neden olmaktadır.

Seçimlerin ardından kurulan koalisyon hükümeti O'Donnell'in kavramsallaştırdığı ittifak modellemesi için ayrıca önem teşkil etmektedir. İslamcı olarak tanımlanan Nahda Partisi, merkez sol parti olarak bilinen Cumhuriyetçi Kongre Partisi ve sol parti olan Ettakatol Partisi'nin bir araya gelerek oluşturdukları koalisyon hükümeti siyasi anlamda oldukça kapsayıcı bir siyasi iradeyi temsil etmektedir. O'Donnell'a göre siyasi demokrasi, ya ılımlı muhalif gruplar ile rejimin ılımlı kanadı arasında kurulan ittifakın ya da ılımlı muhalif grupların geçiş sürecine liderlik etmeleri ile mümkündür.³⁴ İlk durum Latin Amerika örneklerinde sık rastlansa da Tunus'ta yaşanan süreç ikinci ittifak modeline uymaktadır. Ancak ılımlı muhalifler bu süreçte bürokratik otoriter devlet ittifakını demokratikleşme konusunda ikna etmeliler, muhalif gruplar içerisinde en baskın ses olabilmeliler, siyasi kontrol mekanizmaları üzerinde kontrol kurabilmeliler ve son olarak da bürokratik otoriter rejim içerisindeki ılımlı kanat ile ittifak kurabilmelilerdir.³⁵ İç politik dengeler açısından Tunus Genelkurmay Başkanı General Raşid Ammar'ın Bin Ali'nin iktidarının sona ermesinde oynadığı rol otoriter bürokratik devlet yapısı içinden bir kanadın o dönemde koptuğunu işaret etmektedir. General Raşid Ammar halk ayaklanmasında silahsız vatandaşlara ateş açmayı reddetmiş ve bu hareketi ile Bin Ali iktidarı arkasın-

³¹ Juan José Linz, Alfred C. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, JHU Press (USA), 1996, s. 71

³² Linz and Stepan (1996), 71.

³³ Linz and Stepan (1996), 71

³⁴ O'Donnell (1999), 111.

³⁵ O'Donnell (1999), 119-121.

daki ordu desteğini fiilen geri çekmiştir.³⁶ Hâlihazırda uzun yıllardan beri kendisine darbe yapılmasından çekinen Bin Ali'nin sistematik bir şekilde zayıflatıldığı ve teknolojik yatırım yapmadığı ordunu bu tutumu askerin siyasal alana kayması şekline dönüşmemiştir. Öte yandan Meclis Sözcüsü Fuad Mebuza ile başlayan geçici hükümetler iki denemede de başarılı olamamış ve eski rejimden kalan isimlerin tamamına siyasi yasak getirilmiştir. Bu noktada demokratikleşme sözü veren hükümet ile bürokratik otoriter rejim içerisindeki ılımlılar arasındaki ittifakın varlığı ve derecesi konusunda bir şey söylemek pek mümkün değildir. Öncelikle böyle bir ittifakın halk ayaklanması ile başlayan bir süreçte şeffaf bir şekilde yapılamayacağı çok açıktır. Öte yandan bürokratik yapının tamamının da tasfiyesi mümkün görünmemektedir. Tunus yetkilileri tarafından kurumsallığın geçiş sürecinde darbe almadığı yönündeki beyanları böylesi bir ittifakın işareti sayılabilir.³⁷ Geçiş sürecindeki ittifaka dair söylenebilecek en kesin tespit ise ılımlı merkez muhalif grupların birlikte bu sürece liderlik ettiğiidir.

Ayrıca geçiş sürecine ilişkin bazı özellikler de sürecin tanımlanması açısından önemlidir. Otoriter rejim döneminde apolitikleşen toplumun yeniden canlanması ve politize olması ilk aşamayı teşkil etmektedir.³⁸ Bunu sivil toplum örgütlerinin ve siyasi kuruluşların yoğun bir enerji ile yeniden ortaya çıkması, yenilerinin kurulması, sosyal dinamizmin gözle görünür hale gelmesi ve ertelenen taleplerin seslendirilmesi takip etmektedir.³⁹ Bürokratik otoriter rejimin dengesiz ve bağımlı ekonomik politikaları ile bu politikleşme, dinamizm ve talepler bir araya gelerek ülkede kırılğan bir ekonomik durum meydana getirir.⁴⁰ Latin Amerika ve Doğu Avrupa'da yaşanan demokratikleşme süreçlerine ciddi ekonomik sorunların eşlik etmesi bu bağlamda açıklık kazanmaktadır. Tunus da bu durumdan muaf görünmemektedir. UGGT başta olmak üzere sivil toplum örgütlerinin, yeni parti yasası sayılarında ciddi bir artış olan siyasi partilerin ve hala devam eden protesto gösterilerinin sosyal dinamizm ve politikleşmeyi temsil ettiği gözlenmektedir. Öte yandan turizm gelirlerini ve yabancı yatırımcısını kısa vadede kaybeden Tunus ekonomisi de şu anki süreçte en çok dile getirilen husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç itibari ile Tunus'taki otoriter rejim sona ermiş ve bir geçiş sürecine girilmiştir. Dinamik demokratik dönüşüm süreci yaklaşımına geri dönersek Tunus'un hangi evrede olduğunun tespitinin yapılması gerekmektedir. Ha-

³⁶ The Independent, "Kim Sengupta: Head of Tunisian army restrains his troops, and watches and waits", <http://www.independent.co.uk/opinion/commentators/kim-sengupta-head-of-tunisian-army-restrains-his-troops-and-watches-and-waits-2187962.html>, 19 Ocak 2011

³⁷ Tunus Büyükelçisi Bin Rouma ile Röportaj, ORSAM, <http://www.orsam.org.tr/tr/orsamkonukgoster.aspx?ID=467>

³⁸ O'Donnell ((1999), 122.

³⁹ O'Donnell (1999), 122-123.

⁴⁰ O'Donnell (1999) 123-126.

zırlık evresi ile karar evresini birbirinden ayıran temel özellik siyasi mücadele- nin demokratikleşme yönünde uzlaşa ile sona ermesidir. Ancak bu noktada dikkat edilmesi gereken nokta Üçüncü Dünyada klasik otoriter devletin niteliğinin büyük oranda değiştiği gerçeğidir. Daha öncede belirtildiği gibi seçimlerin ve çok partili sistemlerin uygulandığı Tunus klasik otoriter devlet tanımına uymamaktadır. Ekonomik liberalleşme ve 1980'lerde başlayan sınırlı siyasi açılımlarla birlikte Tunus daha çok yeni otoriter tanımlamalar kapsamına girmektedir. Bu nedenle Rustow'un hazırlık evresinde kategorize ettiği bazı noktalar yeni otoriter, bürokratik otoriter ya da liberal otokrasi süreçleri içerisinde gerçekleşmiş olamaz mı? Özellikle ülkede çeşitlilikten ziyade kutuplaşmanın başladığı 1960 sonrası dönem İslamcılar, sol ve sağ gruplar arasında uzun yıllara yayılan ideolojik bir kampaşmayı temsil etmektedir. Neticede değişik siyasi eğilimleri temsil eden hareketler ve partiler 2005 tarihinde demokratikleşme yönünde 18 Ekim Hareketi çatısı altında bir araya geldiler. Muhafızlar cephesinde bu süreç yaşanırken ülkede demokrasinin yasal kurumlarının kısıtlı işlevsellikle de olsa tesis edilmeye başlandığı görülüyor. Bu duruma ek olarak Tunus'ta siyasi süreç içerisinde UGGT başta olmak üzere sivil toplum örgütleri tam manasıyla devlet kontrolü altına alınamamıştır. Bu durum da Rustow'un şemasını Tunus ile ortak özellikler taşıyan pek çok Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine revize edilmeden uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Ancak bu noktada bugünkü siyasal aktörlerin ve sivil toplum örgütlerinin demokrasi konusunda fikir birliğine vardıklarını söylemek mümkündür. Nahda Partisi her ne kadar İslami bir yaşam tarzının yayılması için ortaya çıkmışsa da Burgiba ve Bin Ali döneminde yaşadığı siyasi baskılar nedeniyle bugün temsil ettiği değerler "Batı tarzı muhafazakâr parti" çizgisindedir.⁴¹ Raşid Gannuşî'nin özellikle AKP'ye yaptığı atıflar ile sol ve seküler gruplarla oluşturduğu siyasi ittifaklar bu çizgiyi güçlendirmektedir. Demokratikleşme ve bireysel haklar için verilen mücadelede önemli bir isim sayılan Monşef Marzuk tarafından kurulan Cumhuriyetçi Kongre Partisi ve Ettakatol Partisi'nin siyasi beyanları demokratikleşme yönündeki iradelerini ortaya koymaktadır. Bu noktada Tunus'un karar evresinin başlarında olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Demokratikleşme süreci açısından diğer bir önemli nokta ise "anayasa- sal" düzenlemelerdir. Anayasalcılık beklide demokrasi konusunda fikir birliği edilen ender noktalardan biridir. Bu bakımdan geçiş sürecinde yeni anayasa yazma girişimleri de demokratikleşme açısından önem ihtiva etmektedir. Linz ve Stepan bu noktada geçiş sürecindeki iradelerin üç seçenekten birini seçtiklerini söylemektedirler; demokratik olmayan rejim dönemindeki anayasanın korunması, seçim mücadelesinin daha fazla olduğu bir sistem için tasarlanmamış

⁴¹ "Experts: Unlike in Egypt, Tunisia Islamists No Threat to Democracy", Al Masry Al Youm, 17 Ocak 2011, "Tunisia and the Lessons of the Iranian Revolution", Now Lebanon, 17 Ocak 2011, "Tunisia revolt makes Islamist threat ring hollow", Reuters, 19 Ocak 2011.

bir anayasanın korunması, bazı demokratik olmayan yasal aktörlerin de dahil olduğu bir geçici hükümet tarafından yeni bir anayasa yazılması, bazı demokratik olmayan fiili aktörlerin kısıtlamaları altında geçici hükümet tarafından anayasa yazılması, daha önceki demokratik döneme ait anayasa metninin geri getirilmesi veya demokratik bir şekilde seçilmiş bir parlamento tarafından uzlaşma anayasasının hazırlanması.⁴² Tunus deneyimi tam olarak son seçeneğe uymaktadır ki bu seçenek demokratik geçiş sürecindeki en belirgin anayasa metni hazırlama yönelimidir. Demokratik usulle seçilen Tunus Kurucu Hükümeti bir yıl içerisinde yeni anayasa metnini hazırlayacaktır. Tunus'taki süreç yakından incelendiğinde demokratik bir dönüşüm yaşandığı sonucuna varılmaktadır. Bin Ali'nin ülkeyi terk ettiği tarihten bu güne kadar geçen yaklaşık son bir yıllık süreçte Tunus'ta yaşananlar pek çok anlamda olumlu olarak değerlendirilebilir.

Sonuç: Nasıl Bir Demokrasi?

Demokratikleşme süreçlerinin farklı demokratik sistemlerle sonuçlandığı göz önünde bulundurulduğunda, Avrupa'daki demokratik rejimler arasında görülen farklılaşmalar yeni demokrasiler için de geçerli olacağı görülmektedir. Tunus her ne kadar son bir yılda hızlı ve kökten bir değişim süreci içerisine girse de demokratikleşmenin sonucu konusunda tahmin yapabilmeyi sağlayacak bulgular henüz yetersiz kalmaktadır.

Öte yandan demokratikleşme sürecinin nesillere yayıldığını bu noktada hatırdan çıkarmamak gerekir. Ancak mevcut demokratik dönüşümün ilk aşamada yetki verici (delegative) veya poliarsı gibi sınırlı bir demokrasi ile sonuçlanma olasılığı oldukça yüksek görünmektedir. Bu tarz sınırlı demokrasilerde rejim henüz konsolide edilmemiştir, oldukça demokratikken daha az liberal unsurlar taşımaktadır. 1990'larda yaşanan deneyimlerin ilk aşamalarında bu özellikleri görmek mümkündür. Demokratik rejimin bu erken döneminde sistem oldukça bireyselci iken kolektif haklar görece daha az gelişmiş bir yapı göstermekte ve seçmenden seçimler arasındaki süreçte siyasi anlamda pasif hale gelmeleri beklenmektedir. Schumpeteryan ya da prosedürel demokrasi yaklaşımının ana odak noktası olan bu demokratik rejimlerde bazı yapısal nitelikler öne çıkmaktadır. Hükümetin kurulması için seçimlerin yapılması⁴³, hükümetin kansız bir şekilde değiştirilebilmesi⁴⁴ ve yöneticilerin rekabete dayalı seçimlerle göreve geldiği adil bir sistemin olması⁴⁵ en çok vurgu yapılan unsur-

⁴² Linz and Stepan (1996), 82-83.

⁴³ Joseph Schumpeter, Capitalism, Socialism and Democracy in "The Democracy Source Book" edited by Robert Dahl, Ian Shapiro and Jose Antonio Cheibub, The MIT Press (Cambridge, London), 2003, s. 5.

⁴⁴ Karl Raimund Popper, Hayat Problem Çözmektir, Çeviren: Ali Nalbant, YKY Yayınları, İstanbul, 2005, s.174.

⁴⁵ Adam Przeworski, Minimalist Conception of Democracy: A Defense in "The Democracy Source Book" edt by Robert Dahl, Ian Shapiro and Jose Antonio Cheibub, The MIT Press (Cambridge, London), 2003, s. 12.

lardır. Fakat demokratikleşmenin dinamik bir süreç olması ve ideal yapılar barındırmasından ötürü, demokratikleşme süreçlerinin aslında hiçbir zaman sona erdiğini söylemek mümkün değil. Özellikle her zaman var olan tersine çevrilme riski, demokratikleşme sürecini daha da hassas hale getirmektedir.

Tunus'taki deneyimin hiç şüphesiz ki önemli bölgesel etkileri olacaktır. Görünüm etkisi (demonstrative affect) sadece devrimler için değil tüm sosyal gelişmeler için geçerlidir. Bu nedenle Tunus'ta gerçekleşecek hızlı, etkili ve başarılı bir demokratikleşme sürecinin görünüm etkisi bölge açısından oldukça yapıcı olacaktır.

Kaynakça

- “Experts: Unlike in Egypt, Tunisia Islamists No Threat to Democracy”, Al Masry Al Youm, 17 Ocak 2011, “Tunisia and the Lessons of the Iranian Revolution”, Now Lebanon, 17 Ocak 2011, “Tunisia revolt makes Islamist threat ring hollow”, Reuters, 19 Ocak 2011.
- Basly, Rajaa. “The Future of al-Nahda in Tunisia”, <http://carnegieendowment.org/2011/04/20/future-of-al-nahda-in-tunisia/ic>, 20 Nisan 2011.
- Decree N°35 dated May 10, 2011 on the Election of the National Constituent Assembly, IFES, Resources Section.
- Diamond, Larry and Brumberg, Daniel. “Introduction” in *Islam and Democracy in the Middle East*, JHU Press (Baltimore-London), 2003, s. xiii.
- Encyclopedia of World Biography: Michael-Orleans. Gale Research Inc., 1998, s. 519.
- Esposito, John L. and Piscatori, James P. “Democratization and Islam”, *Middle East Journal*, Vol. 45, No. 3, 1991, s. 121.
- InterParliamentary Union, <http://www.ipu.org>.
- Kelly, Sanja. Walker, Christopher, Dizar, Jake. “Countries at the Crossroads: A Survey of Democratic Governance”, Freedom House, (UK), 2008, s. 465-466.
- King Stephen J., “Liberalization against Democracy: The Local Politics of Economic Reform in Tunisia”, Indiana University Press (Bloomington and Indianapolis), 2003, s. 4.
- King, Stephen J. “The New Authoritarianism in the Middle East and North Africa”, Indiana University Press (Bloomington-Indianapolis), 2009, s. 6-12.
- Linz, Juan José. Stepan, Alfred C. “Problems of Democratic Transition and Consolidation”, JHU Press (USA), 1996, s. 71
- Murphy, Emma C. “Economic and Political Change in Tunisia”, Macmillan Press (London), 1999, s.220-221.
- O'Donnell, Guillermo. “Tension in the Bureaucratic-Authoritarian State and the Question of Democracy” in “Counterpoints” ed. by O'Donnell, University of Notre Dame Press (Notre Dame, Indiana), 1999, s. 38-39.
- Popper, Karl Raimund. “Hayat Problem Çözmektir”, Çeviren: Ali Nalbant, YKY Yayınları, İstanbul, 2005, s.174.
- Przeworski, Adam *Minimalist Conception of Democracy: A Defense* in “The Democracy Source Book” ed. by Robert Dahl, Ian Shapiro and Jose Antonio Cheibub, The MIT Press (Cambridge, London), 2003, s. 12.
- Rustow, Danwart A. “Transition to Democracy” in “Transitions to Democracy” ed. by Geoffrey Pridham, Dartmouth Press (Aldershot, Brookfield, Singapore, Sydney), 1995, s. 67.
- Schumpeter, Joseph. “Capitalism, Socialism and Democracy” in “The Democracy Source Book” ed. by Robert Dahl, Ian Shapiro and Jose Antonio Cheibub, The MIT Press (Cambridge, London), 2003, s. 5.
- Sivan, Emmanuel. “Illusion of Change in Islam and Democracy in the Middle East”, JHU Press (Baltimore-London), 2003, s. 15-25.

The Independent, “Kim Sengupta: Head of Tunisian army restrains his troops, and watches and waits”,

<http://www.independent.co.uk/opinion/commentators/kim-sengupta-head-of-tunisian-army-restrains-his-troops-and-watches-and-waits-2187962.html>, 19 Ocak 2011

Tunus Büyükelçisi Bin Rouma ile Röportaj, ORSAM,

<http://www.orsam.org.tr/tr/orsamkonukgoster.aspx?ID=467>

